

Джумалиев Б.

**КОРРУПЦИЯЛЫК КЫЛЫМШТУУЛУК МЕНЕН КҮРӨШҮҮ ЧАРАСЫ КАТАРЫ
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА ПРОКУРОРДУК КӨЗӨМӨЛДҮН ТҮЗҮЛҮШҮНҮН
ЖАНА ӨНҮГҮҮСҮНҮН ТАРЫХЫЙ-УКУКТУК АСПЕКТИСИ (1924-1947-жж.)**

Джумалиев Б.

**ИСТОРИКО-ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ
ПРОКУРОРСКОГО НАДЗОРА В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ И МЕРЫ БОРЬБЫ
С КОРРУПЦИОННОЙ ПРЕСТУПНОСТЬЮ (1924-1947)**

B. Dzhumaliev

**HISTORICAL AND LEGAL ASPECTS OF FORMATION AND DEVELOPMENT
PROSECUTORIAL OVERSIGHT IN KYRGYZ REPUBLICAS FIGHTING MEASURES
CORRUPTION CRIMES (1924-1947)**

УДК: 328.185:347.963] (575.2)

Статьяда архивдик материалдардын көптөгөн санынын негизинде совет бийлигинин башталышында тигил же бул укуктук документтерди кабыл алууга тарыхый өбөлгөлөр талданат; 20-40-жылдарда мамлекеттик саясатка талдоо берилет; прокуратуранын ишинин негизги багыттары ачылат.

Негизги сөздөр: прокуратура органдары, прокурордук көзөмөл, мыйзамдуулук, социалисттик мүлктү уурдоо, паракорлук, коррупция.

On the basis of a large number of archival material analyzed the historical background of the adoption at the beginning of the Soviet regime, or other legal documents; provides an analysis of public policy in 20-40 years; reveals the main areas of activity prosecutors/

Key words: the prosecutor's office, public prosecutor's supervision, rule of law, theft of socialist property, bribery, corruption.

Кыргызстандын прокуратурасынын тарыхы РСФСР курамында Кара-Кыргыз автономиялуу облусун түзүүдөн башталат. Облус түзүлгөндөн кийин Кара-Кыргыз автономиялуу облусунун Революциялык комитетинин Президиумунун 1924-жылдын 22-ноябрындагы №6 токтому менен 15 адам санында биринчи улуттук прокуратура түзүлгөн. Ошол мезгилде прокуратура Юстициянын элдик комиссариат системасына кирген (мындан ары-ЮЭК), облустун прокурорунун кызматы болсо облисполкомдун түзүмүнө кирген.

Кыргыз прокуратурасына революциядан кийинки мезгилдерден, өзгөчө Россия империясында болуу мезгилиндей кыйын мурас калтырылган. Крайда бардык деңгээлдерде паракорчулук жана ууручулук өркүндөп жаткан, ал күнүмдүк көрүнүш болуп калган. Россиянын аскер министрлиги ага кошулган жерлерде – орто азия өлкөлөрүндө чыгашаларды кыскартууга аракет жасап Түркстан крайын (ага төрт облус кирген: Семипалатинск (Приисыкулье, Кемин өрөөнү), Семиреченск (Чүйөрөөнү, Казакстандын түндүк бөлүгү), Сырдарья (Казакстан: Алие-Ата, Жызак, Чымкент ж.б), Фергана (Кыргызстандын түштүк бөлүгү, Өзбекстан). – Д.Б.), башкарууга берилүүчү каражаттарды, анын ичинде штаттык бирдиктерди абдан үнөмдөгөн. Тарыхчы жана крайды билген М.Терентьев жазгандай, «...түркстан уезд-

дери анын курамы жана күтүүсү боюнча чоң орус айылына эптеп ылайык болгон администрация тарабынан башкарылат. Уезддин начальниги, улук жардамчы, жергиликтүү калктын кенжеси, жана дагы кат жазгыч – мына ушуну менен бүтү болуш керек» [1, 99-б.]. Мындан тышкары, орто азиялык уезддик начальник өзүнүн контролу алдында олуттуу аймактык аянттарды кармоого тийиш болгон. Уезддердин кээ бирлери аянты боюнча Россиянын өзүнүн губернияларынан ашкан. Уезддерде жана обустарда администраторлорго өзүнүн администрациялык функцияларынан тышкары, полициялык жана соттук функцияларды аткарууга тура келген, алар көп күчтү жана аткарууга көп убакытты талап кылган [2, 106-108-б.].

Чинovníктер үчүн материалдык аспектиде жагымдуу эмес жана маданий борборлордун алыс жайгашкан ысык Түркстан орус коомунда сүргүн жери катары кабыл алынган. Бул жерге өзүнүн аталары тарабынан оңдолууга «багынбаган балдар», кызматында айыпталган жарандык чинovníктер жана офицерлер жиберилген. Векселдер боюнча карыздар, үй-бүлөдө чыр-чатактар, коомдук остракизм көчүүнүн себептери болгон. Ошол эле учурда чинovníктерде жетишсиздикти баштан кечирип жаткан Түркстан кызматтык тепкич боюнча бат көтөрүлүүгө умтулган адамдар үчүн өзүнө тарткан жер болуп калган. Алардын арасында жооптуу чинovníктерди да, авантюристтерди да кезиктирүүгө мүмкүн болгон. Бирок акыркылары көп болгон. Орто Азияга келген чинovníктердин көпчүлүгү маданиятсыздыгы жана тарбия көрбөгөндүгү менен айырмаланган. Жана алардын абдан аз бөлүгү жетиштүү түрдө жергиликтүү тилдерди билген. Адатта администраторлор котормочуларга жардамга кайрылышкан. Көпчүлүк учурда билимсиз тилмечтер жасаган котормодон көпчүлүк административдик жана соттук иштердин тагдыры көз каранды болгон. Көптөгөн өзгөчө аскердик орус чинovníктери, кесиптик компетенттүү эмес болгон. Географ жана саякатчы М.Венюков Түркстанда «аскер офицерлеринин олуттуу саны мусулмандык укук гана эмес, орус дагы мыйзамдар менен аз тааныш экендигин» жазган [3, 167-б.]. Бир катар чинovníктердин төмөн моралдык деңгээли жана материалдык каражаттардын жетишсиз болушу пара-

корчулуктун, мамлекеттик жерлердин уурдалышынын жана финансылык манипуляциялардын жайылтылышынын себептери болуп калды. Паракорчулуктун жайылтылышына, аларга карата облустук губернаторлор тарабынан көңүлүнө карап мамиле кылуу дагы шарт түзгөн. Мындан тышкары, «үйдөн урушту чыгарбоо» принцибин жетекчиликке алып, облустук администрация орустар айткандай төмөнкү «жергиликтүү адамдардын» администрациясынын паракорчулугу менен күрөшкөн юстиция министрлигинин чиновниктерин куугунтуктаган. Ошондой болсо да пара алуу жана алдап кетүү жөнүндө чуулгандуу иштер коомчулукка белгилүү болуп, Түркестандын жаман атагын бекемдеген.

Мусулман калкы шайлоочу төмөнкү администрациянын чөйрөсүндө паракорчулук андан дагы кеңири жайылтылды. Орус администрациясы крайды басып алгандан кийин жергиликтүү мусулман элдеринин жашоо шарттарын бузбоого аракет кылып отурукташкан калк үчүн шариат боюнча (мусулман диний укугу) казыйлар сотун жана көчмөндөр үчүн адат (салт) боюнча бийлердин сотун көп эмес өзгөртүүлөр менен сактаган. Бирок көп өтпөй бул соттордун кемчилиги аныкталды. Казыйлар жана бийлер (1886-ж. элдик соттор – ДБ) туш-тараптан пара алып турган. Алынган параларды жергиликтүү чиновниктер чоң пайыздар менен ссудаларга беришип олуттуу байлыктарды топтошкон. Алсак, 1908-1909-жж. Түркестанда ревизия менен болгон К.Пален өзүнүн эскерүүлөрүндө Наманган уездинин бир кыштагында дыйкандар бир айына эле казийге 800 миң рубль карызкендигин жазган. Жергиликтүү калктын орус тилин жана орус мыйзамдарын билбегендиги менен пайдаланып төмөндөгү администраторлор мыйзамдарды жана буйруктарды тенденциялык түшүндүргөн. Көпчүлүк учурда жергиликтүү администраторлор өзүлөрү дагы орус тилин начар билген жана мыйзамдарда начар түшүнгөн. Бардык крайдын мусулман калкы Каспийден ары облустан тышкары, орус чиновниктерине өзүлөр шайлап алган администраторлоруна даттанышкан [1, 167-б.]. Мындан тышкары, соттук териштирүүлөр узак айлар, кээде жылдарга уланган. Бекемуурулук байланыштар менен байланган судьялар, өзгөчө бийлер өзүнүн урууларынын пайдасына чечимдерди чыгарган. Бийлердин көпчүлүгү билимсиз жана маданиятсыз болушкан.

Иштердин мындай абалы 1917-жылдын Октябрь революциясынан кийин, 1924-жылы Кара-Кыргыз автономиялуу облусу түзүлгөндөн кийин дагы сакталган. Ошондуктан анын баштапкы милдети болуп – бардык деңгээлдерде кызматтык кылмыштар менен айыгышкан күрөштү баштоо болгон. Алсак, 1926-ж. маалыматтары боюнча Кара-Кыргыз автономиялуу облусунда (мындан ары - КАО) 23 элдик сот жана 16 тергөө участогу болгон, бул орто эсеп менен сот камерасына 15 тен 30 миңге чейин жашоочуларды, тергөө участогуна – 40-60 миң жашоочуларды түзгөн, мында «облуста иштердин негизги бөлүгү – 50-60% кызматтык кылмыштарга туура келгендиги» белгиленген [4, 136-б.].

1926-ж. үчүн КАО облпрокуратурасынын доклады боюнча резолюцияда «прокуратура ар

кандай иштер боюнча, өзгөчө кызматтык кылмыштар боюнча өкүмдөрдү аткарууга байкоо жүргүзүү боюнча ишти күчөтүүгө тийиш» [4, л. 136] экендиги көрсөтүлгөн, б.а. жергиликтүү салт – адат боюнча иштерди чечүүгө бардык аракеттерге тыюу салуу милдети коюлган. Бул үчүн себептер негиздүү болгон. Көчмөн тоолуу райондордо – ал убакта совет соттору менен катар адаттын негизинде аракеттенген тиричилик жөнөкөй соттор, андан тышкары калктан мыйзамсыз алымдар менен алектенген өзүн-өзү башкарган манаптардын жана бийлердин соттору атаандаш болгон.

1925-ж. КАО облсотунун төрагасы Авербург «манаптардын бардык төмөнкү советтик, партиялык жана коомдук аппаратта таасири чоң. Манаптар ВКП (б) ячейкаларын башкарган учурлар дагы бар [5, 16-б.] деп көрсөткөн. Авербург муну «Киргизия негизинен уруулук түзүлүштүн жана натуралай чарбанын жаңы чарбалык формаларынын басымына катуу жана ийгиликтүү каршылык көрсөткөн 62%га чейин калкы бар» деп түшүндүргөн. <...> Иштердин мындай абалында, албетте, жөнөкөй адамдардан ар кандай салттуу алымдар сакталат, бирок даттануулар өтө сейрек түшөт, эгер албетте алар «чоочун» манап же бийге байланыштуу болбосо, анткени адамдар «катуу жазалануудан коркот» [6, 16-б.]. Мындан тышкары, партиялык ячейкалардын мүчөлөрү жер-жерлерде, эреже катары, мындай «ыктыярдуу төгүмдөрдү» колдошкон. Алсак, 1925-ж. Пржевальск округунда ашты уюштурууда эки коммунист катышкан жана калкка «эгер алар коммунисттердин атынан ашты уюштуруу тууралуу токтом чыгарса, эч кандай кедей жасалган бөлүштүрүүнү (б.а. үлүштөрдү бөлүштүрүү. – Д.Б.) төлөөдөн баш тарта албайт» деп билдиришкен, мында, баары бир баш тарткандар советтик бийликтен ар кандай жазаларга дуушар болгон [7, 163-б.]. Ушуларга таянып, элдик массалар жаңы советтик бийлик жана революцияга чейинки тартиптер ортосунда эч кандай айырманы көргөн эмес. Москвада жана Пишпекте башкаруунун советтик органдарына кедейлерди массалык тартуу жөнүндө кабыл алынып жаткан чечимдер, төмөнгө түшүп, салттуу мүнөзгө ээ болгон, б.а. бийликте уурунун жакшылары болууга тийиш, бул болсо дайыма манаптар жана бийлер болгон [6, 108-б.]. Алсак, Сусамырда 1927-ж. «коомдоштуктарда бийлердин жана аксакалдардын кызматтары төмөнкү советтик аппаратта кызматтарды ээлеген «шылуундар» - бийлердин жана манаптардын уулдары менен алмаштырылган, алардын бардык аракеттери бийлерден жана манаптардан көз каранды болгон» [8, 3-б.]. «Бардык келип чыккан талаш-тартыштар «шылуундар» менен карала тургандыгы, бирок макул эмес учурда нааразы тарап прокуратурага даттана тургандыгы» белгиленген [8, 3-б.].

Прокурордук иштин өсүп жаткан популярдуулугу жөнүндө «Кызыл Кыргызстан» гезитинин 1927-жылдын 25-майындагы чыгарылышында баяндалган мындай мисал күбөлөндүрөт. Суусамыр көчмөн кенеши, бул билдирүүдөн кийин прокурор менен жолугуу үчүн бардыгы чогула тургандыгын билип, «билдирүүнүн» бир жолу эмес текшерилген ыкмасы

– «прокурор келдини» колдонуп жыйынды чакырып жатты. «Кызыл Кыргызстан» гезитинде белгиленгендей, «калктын арасында прокуратуранын чоң популярдуулугунун көрсөткүчү болуп административдик органдардын аракеттерине даттанууларды кабыл алуу боюнча ишти мүнөздөгөн сандар кызмат кылат. Мисалы, прокуратурага кабыл алууга бир күндө бир нече адам келет. Жана, эреже катары, бул жөнөкөй көчмөндөр же айылдыктар. Прокуратура жөнөкөй адамдар прокурор аларга биринчи жана эң жакын коргоочуну түшүнгөндөй кылып, жарандарды кабыл алуу боюнча ишти түзгөндүгү көрүнүп турат. [9, 2-б]. Суусамырдын округдук прокурору өзүнүн докладында «1927-жылдын 1-июлуна карата абал боюнча калктан чиновниктерге 51 даттануу түшкөндүгүн» ырастаган [8, 24-25-б.].

ЮЭК, прокуратура жана Кырг.АССР Башкы сотунун иши жөнүндө отчеттук докладда «байлар жана манаптар райондор менен жайыт тартибин белгилегендиги жана малчылардан «өтмөй» салыгын алгандыгы, сотту жана моюн сунбагандыгы үчүн жазалоону жүргүзгөндүгү» жөнүндө айтылган. Ушул эле докладда прокуратура органдарында пара алуу жана мыйзамсыз алымдар менен күрөшүү боюнча иш начар жүргүзүлүп жаткандыгы белгиленген <...> Мындан тышкары, төмөнкү советтик органдар өзүлөрү – милиционердин эмгек акысына, айыл чарба салыгын салуу объекттерин эсепке алуу боюнча Комиссиянын мүчөлөрү үчүн, судьялар жана прокурорлор үчүн мыйзамсыз өз ара салыктарды жүргүзүп жатат» [10, 86-б.]. КАО прокуратурасынын 1928-ж. экинчи жарым жылдыгы үчүн иши жөнүндө отчет ошондой эле кызыкчылыкты туудурат, анда төмөндөгүлөр айтылган: «Облустук борбордо дагы милициянын башында эч нерсе түшүнбөгөн, башы жоктор отурат. Жеке сүйлөшүүлөрдө мамлекеттик акчаларды жөн эле жебеши үчүн, милицияны толук кууп жиберүү зарылдыгы жөнүндө айтылган, анткени милициянын ишинде бир дагы жакшы, эң жок дегенде кокус учурду прокуратура көрбөйт, кылмыштуу учурлар болсо, кээде күлкүмүштүү - толтура. Тергөө аппараттарында ошондойго жакын эле – жарым жылдык үчүн 14 участокто алмаштыруунун 11 учуру болгон. Таптакыр билимсиздик, уурулук байланыштар тергөө аппаратын такыр жараксыз кылууда; тергөөчү материалды алып – ишти козгобой, салт боюнча элдешүүнү күткөн учурлар көп. Каракол округунда эки элдик тергөөчү прокурордун жол берүүсү менен өзүлөрү уурулук мүнөздөрү боюнча өзүнүн участкторунун аймагын бөлүп алышкан. Жергиликтүү калктан тергөөчүлөр иштеген участктордун дээрлик баарында, катчылар иштерди 100% алып барат. Ош жана Жалал-Абад округдарында иштер кыргыз, өзбек жана байыркы өзбек тилдеринде жүргүзүлүп жаткандыгынан улам көзөмөл кыйынга турууда, ошондуктан иштердин көп пайызы биз тараптан эч кандай текшерүү жок өткөрүлгөн, анткени бизде котормочулар жок, мындан тышкары байыркы өзбек тилин эч ким билбейт. Алгач текшерүү жана тергөө органдарынын жалпы абалы азырынча үмүтсүз. Милиция курстарына жана соттук-тергөө кызматкерлерин кайра

даярдоого гана ишеним <...> Прокуратурада азыркы учурда төмөнкү органдардын жаман кылыктары, кылмыштары жана иши жөнүндө сандык маалыматтардын олуттуу саны бар [11, 86-87-б.].

Иштердин катастрофалык абалына байланыштуу 1928-ж. сентябрында ЮЭК жана Кырг. АССР Башкы сотунан кантондордун бардык прокурорлоруна жана Башкы соттун ыйгарым укуктууларына циркулярдык кат келген, анда революциялык мыйзамдуулукту бекемдөө жана айылдарга, кыштактарга аны жылдыруу үчүн «1) милиция, сот жана тергөө органдарынын төмөн квалификациясын көтөрүү үчүн кеңешмелерди жана алар менен системалуу сүйлөшүүлөрдү уюштуруу; 2) советтик укукту пропагандалоо боюнча кантондук бюролорду уюштуруу <...>; 5) тиричилик алымдар менен, атап айтканда тойлор жана аштар менен күрөшүү үчүн төмөнкү советтик кызматкерлер арасында бул күрөштү популяризациялоо, акыркыларга калктан алымдарды максат койбогон тойлор жана аштар менен, - совет бийлиги күрөшпөйт деп түшүндүрүү <...>; 7) чыгымдоо жана чарбасыздык боюнча иштердин кыймылын илгерилетүү, анткени көпчүлүк учурда күнөөлөнгөндөр жазасыз калышат <...>; 15) төмөнкү совет аппаратынын адамдарына кошумча эмгек акыны төлөөгө мыйзамсыз калкка тиричиликтик салык салуулар жана өз ара салыктар менен күрөшүү боюнча ишти андан ары тереңдетүү жана борбордо, ошондой эле жер-жерлерде кредитсиз берүүлөрдү токтотуу үчүн репрессивдик чаралар кабыл алынсын [12, 47-49-б.].

1936-жылы прокуратура СССР курамында союздук республиканын түзүлүшү менен байланыштуу, Наркомюсттун системасынан өз алдынча түзүмгө Кыргыз ССРинин прокуратурасына бөлүнгөн. СССР Жогорку Советинин Президиумунун Жарлыгы менен кантондор жана округдар жоюлган жана Фрунзе, Жалал-Абад жана Ош облустары түзүлгөн. Округдардын прокуратуралары облустук прокуратураларга аты өзгөртүлгөн. Бул мезгилдин архивдик материалдары жана адабий булактар күбөлөндүргөндөй, прокуратура органдары соттук өкүмдөрдүн мыйзамдуулугун текшерген, ат уурдоо, паракорчулук, алымдар менен күрөшкөн, мыйзамдарды билүүнү пропагандалоо боюнча калктын арасында олуттуу агартуу иштерин жүргүзүшкөн [13, 28-29-б.]. Бирок ушул мезгилден баштап прокуратураны уюштуруу тууралуу маселе боюнча талаш-тартыштар келип чыккан.

Прокурордук көзөмөл жөнүндө маселени талкуулоонун жүрүшүндө башка, негизги жана принципалдуу маселе: прокуратура органдары кимге баш ийүүгө тийиш деген маселе келип чыккан. IX чакырылыштагы ВЦИК 3-сессиясынын ишине жетекчилик үчүн тандалып алынган ВЦИК комиссиясында прокуратуранын баш ийүүсү жөнүндө маселе олуттуу пикир келишпестиктерге алып келген. Анын көпчүлүк мүчөлөрү прокуратуранын жергиликтүү өкүлдөрү дайындоо тармагы боюнча дагы, практикалык ишинин тармагы боюнча дагы жалаң гана борбор тарабынан дайындалып жана борборго гана

баш ийүүсүнө каршылыгын айтышкан. [14, 35-6.].

Көпчүлүктөр прокуратуранын «эки жактуу» баш ийүүсүн талап кылышкан: тийиштүү элдик комисариаттын атынан борборго, жана бийликтин жергиликтүү органдарына. ВЦИК комиссиясынын көпчүлүгү ошондой эле, прокурорлор бардык учурда губисполкомдордун жана жергиликтүү бийликтердин ар кандай чечимдерине каршы чыгууга укуксуз деп эсептеген [15, 15-6.]. Жергиликтүү таасирлерге, жергиликтүү жана бардык башка бюрократизмге прокурорлор иш жүзүндө каршылык көрсөтүшү жана мыйзамдарды колдонууда анык бирдиктүүлүккө жетишүү үчүн прокурордук көзөмөлдүн өкүлдөрү жер-жерлерде борбордук прокурордук бийликке гана баш ийүүгө тийиш. Дал ошол мезгилде, б.а. 30-жылдардын башында, сот кызматкерлеринин «тергөө жана айыптоо функцияларын <...> бир колдо бириктирүүбелгилүү бир шарттарда олуттуу кесепеттерге алып келиши мүмкүндүгү» жөнүндө эскертүүлөрүнө карабастан прокуратуранын баш ийүүсүнө тергөө органдары берилген [16, 69-б.]. Тергөө органдарынан көп өтпөй «иликтөө ишинде туура класстык тармакка багытталуу, партиянын жана өкмөттүн директиваларын сак, өз убагында толук аткарууну талап кылышкан <...>. Класстык ыкма өзү менен иликтөөнүн бардык учурларын өтүүгө тийиш» [17, 38-б.].

Округдук соттун төрагаларынын бири күйүт менен «Сот жообуна тартылгандар отургучуна көп убакытта зарылдыгын териштирбестен отургузабыз. Өзгөчө кызматтык кылмыштар боюнча каарданып жатабыз» деп жазган <...> Иштердин бул категориясы боюнча биз эч кандай негиздерсиз куугунтуктоону козгойбуз...» [15, 24-б.].

Сот КПСС «класстык тармагынан» четтебеши үчүн аны тергөө органдары сыяктуу эле прокуратуранын көзөмөлүнө беришкен [18, 103-б.]. бул көзөмөлдүн максаттары дагы так аныкталган: «Чарбалык-саясий кампанияларды өткөрүүнүн практикасы кээ бир судьялар кампанияларга жетишсиз кирип жаткандыгы, кампаниялык иштер боюнча класстык тармакты жетишсиз так өткөргөндүгү, бир катар учурларда кылмыш репрессиясы сыяктуу куралды туура эмес пайдалана тургандыгы жөнүндө айтып турат <...>Ошондуктан бардык ушундай түрдөгү элдик соттордун кылмыш-соттук практикасында туура эместиктер жана кыйшаюулар менен күрөшүүдө катышуу райондук прокурордун сөзсүз милдетин түзөт [19, 45-б.]. Ошентип, 30-жылдардын башында ошол мезгилдин партиялык жана өкмөттүк документтеринде аны мындай деп атаган «жазалоочу-соттук системаны» түзүү аяктаган.

Саясатты мындай катуу кылууга тарыхчылар өзүнүн түшүндүрмөсүн табышты. Болуп жаткандарга жетиштүү түрдө башкача ой пикирди орус философу жана укукчу, 1922-жылдын эмиграциясынын экинчи толкунун өкүлү – С.И.Гессен айткан. Совет Союзунун эң кара барагы болуп 1937-1938-жж. – мамлекеттин эң катаал репрессивдик саясатынын жана анда НКВД жана прокуратуранын түздөн-түз

катышуусунун мезгили жөнүндө бүгүнкү күндө популярдуу болгон ой-пикирден айырмаланган, С.И.Гессен Лондон, Варшава жана Прага китепканаларында архивдик материалдын көп санын, ошондой эле англиялык атайын кызматтардын жашыруун документтерин изилдеп чыгып күтүлбөгөн тыянак чыгарды. «С.И.Гессен эсептегендей: Ушул мезгилде (б.а. 20-жылдардын башы 30-жылдардын аягы – Д.Б.), – жаш советтик мамлекетке коррупция үчүн урап калуу коркунучу болгон <...> Жарандык согуштун мезгилинде тынч адамдарды массалык өлтүргөн көпчүлүк мурунку ак гвардиячылар жана жеке менчик ээлери, документтерин алмаштырды жана СССРда башка аттар жана биографиялар менен жашап калды. Ушул жана башка кырдаалдарды пайдаланып, алар мамлекеттик бийлик органдарына киришкен жана көпчүлүк учурда ал жерде чоң кызматтарда болуп калышкан. 20-жылдардын аягына алардын кээ бирлери партиянын ЦКсына чейин кирип кетишкен. Ар кандай профилдеги адистерде советтик бийликтин чоң муктаждыгы большевиктерди алардын биографиясындагы көп кара тактарга, бирок убакыт-саатына чейин көзүн жумууга дуушар кылган. Мына ошондуктан совет бийлигинин жашыруун душмандары ошол жылдарда толук жазасыздык менен пайдаланышкан жана анын өнүгүүсүн токтотууга жана социализм өлкөсүндө тартипке келтирүүнү жана мыйзамдуулукту токтотууга умтулупдүйнөдөгү биринчи социалисттик мамлекетти бардык мүмкүн болгон методдор жана ыкмалар менен ичинен талкалашкан. Алар Советтик Союздун ийгиликтүү экономикалык жана социалдык өнүгүүсү алардын большевиктер менен күрөшүүдө жеңүүсүнө бардык үмүттөрүнүн кыйрашын жана өтүп кеткен он жылдыктарда уурдап алышкан жомоктогудай байлыктарын толугу менен жоготууну билдирет деп даана түшүнүшкөн. Мына ошондуктан экономикалык кылмыштар (мамүлктү уурдоо, коррупция, кошумча жазып коюу жана башкалар) ошол жылдарда совет бийлиги менен күрөшүү үчүн олуттуу мааниге ээ болгон» [20, 1284-б.].

Андан кийин автор өзгөчө заводдорду, фабрикаларды ж.б. куруу мезгилинде мамлекеттик мүлктү уурдоо жолу менен советтик экономиканы жок кылуунун иштелип чыккан схемалары жана ыкмалары жөнүндө жазат. Ал биринчи үч беш жылдык үчүн гана СССРде 9 миң ишканадан ашуун курулгандыгы жөнүндө эскертет. «Ар кандай шылтоолор менен заводдорду, фабрикаларды куруу үчүн тиричилик материалдарынын жана буюмдардын көлөмү атайылап жогорулатылган. Андан кийин ашыктарды мыйзамсыз жалган актылар менен тигил же бул ойлонуп табылган себептер менен эсептен чыгарышкан жана сатышкан» [20, 1284,1286-б.]. Чиновниктер жана ишканалардын жетекчилери арасында мындай практика 20-жылдардын башында 30-жылдардын аягында мындай кеңири жайылтууну алган, анын себеби боюнча көптөгөн заводдорду жана фабрикаларды ишке киргизүүнүн мөөнөтөрү

үзгүлтүккө учуратылган. Короткучтардын 22%ын коммунисттер түзгөндүгү дагы көңүлдү бурдурган [21, 10-б.]. Жазыктык издөө сотторго миндеген иштерди жиберген, бирок тоталдык коррупция сотко чейин дагы жеткен, ошондуктан кылмышкер-уурдап алуучулардын жана зыян келтиргендердин аз саны гана түрмөлөргө түшкөн. Башка жагынан, жаш советтик коомду (б.а.бардык союздук республикаларда) бардык тараптардан паракорлук, зыян келтирүү жана мамлекеттик мүлктү бүлүндүрүү тездик менен жутуп жаткан.» [20, 1286-б.]. Албетте, ырайымсыз депрессиялар – 30-ж. Сталиндин саясатына актоо эмес, бирок С.И.Гессен келтирген, анын келип чыгышын козгогон жүйөлөр, чындыгында болуусу ыктымал.

1936-ж. СССР биринчи социалисттик Конституциясынын 131-бер.: мындай деп жазылган: «Коомдук социалисттик менчикке кол салган адамдар элдин душманы болуп саналат». Бул жаш совет мамлекетинин айласы кеткендигинен жана мажбур болгондугунан жасаган кадамы болгон, ал демократ-либералдардын коомдук мүлктү чексиз уурдашынан чарчап, жана аягында жапырт уурулук жана уурдоолорду токтотууну чечти. Прокурорлорго көзөмөлдүү күчөтүү тууралуу катуу жазма буйрук берилген. Бир сөз менен айтканда прокурордун милдети СССР прокуратурасынын көрсөтмөлөрүндө белгиленгендей «өзүнүн бардык революциялык кыраакылыгы, энергиясы жана кайраттуулугу менен бардык бузуулар менен аягына чейин күрөшүүгө» келтирилген [20, 1287-б.]. Ошону менен мамлекет маңызы боюнча мүлктүн бирден-бир менчик ээси болуп калган, бул ресурстарды бөлүштүрүү, жана өндүрүштүк продукцияга катуу борборлоштурулган контролду ишке ашырууга алып келген.

1936-жылдан 1955-жылга чейинки мезгил прокурордук көзөмөлдүн предметинин кеңейтилиши менен мүнөздөлөт. Көзөмөлдүн чөйрөсүнө анда ишканалар, мекемелер, жарандар киргизилген. ССР Союзунун Прокуратурасынын жетекчилиги коомдук тартипти бекемдөөнүн ишенимдүү шайманы, мамлекеттин менчигине кол салуулар менен күрөшүү каражаты катары аны кабыл алып жалпы көзөмөлдү бекемдөө тармагын өткөргөн, өзгөчө маани өлкөнүн экономикалык жана коргонуу кудуретин бекемдөөгө берилген. Советтик Союздун бардык аймагында жарандардын укуктарын жана эркиндиктерин белгилөөчү (өзгөртүүчү, жокко чыгаруучу, кыскартуучу) жарыяланбаган ченемдик актыларды колдонууга уруксат берген тартип катуу белгиленген. «Жашыруун», «кызматтык пайдалануу үчүн», «басып чыгаруу үчүн эмес», «өзгөчө папка» грифтери менен жүздөгөн ченемдик актылар колдонууда болгон. Бул коом тарабынан өзү билемдик менен, укуксуз, контролдонбогон жана прокуратура органдарынын көзөмөлү алдында болбогон мүмкүн болгон бардык чектөөлөр үчүн ыңгайлуу шарттарды түзгөн. Жашыруун нускамалардын аракетинин натыйжасында көпчүлүк жарандар, алар таанышууга мүмкүнчүлүгү жок болгон эрежелерди бузуу үчүн

юридикалык жоопкерчилике тартылууга тийиш болгон. Мындан тышкары: мамлекеттик сырды ачыкка чыгаруу же мамлекеттик сырды камтыган документтерди жоготуу үчүн жазык жоопкерчилигине тартуу, көп учурда бул документтерде жашырындуулук грифинен көз каранды болгон, ал министрликтердин, ведомстволордун, ишканалардын жана уюмдардын жетекчилеринин кароосу боюнча белгиленген [21, 9-10-б.]. Андан сырткары 1941-ж. согуш өзүнүн түзөтүүлөрүн киргизди. Так Улуу Ата мекендик согуш жылдарында 30-жылдарда башталган прокуратура органдарын аскерлештирүү процесси аяктаган. Коргоо Наркомунун жана СССР Прокурорунун 1941-жылдын 26-июлундагы биргелешкен буйругу менен темир жол транспорттук прокуратуралары, суу бассейндеринин жана деңиздердин прокуратуралары аларды Кызыл Армиянын Башкы аскердик прокуроруна баш ийүүсү менен аскер прокуратураларына кайра түзүлгөн [22, 252-б.]. СССР Жогорку Советинин Президиумунун 1943-жылдын 16-сентябрындагы Жарлыгы менен прокурордук-тергөөчү кызматкерлер үчүн класстык чиндер [23], 1943-ж. 16-сентябрындагы СССР СНК токтому менен – формалык кийим белгиленген. СССР Жогорку Совети 1946-жылдын 19-мартында «СССР Прокуроруна СССР Башкы прокурорунун атын ыйгаруу жөнүндө» Мыйзамды кабыл алган [24]. Совет бийлигинин бардык органдары, кызмат адамдары, аскер кызматкерлери жана жарандардын аларды шартсыз аткаруусуна көзөмөл прокуратуранын бардык органдарынын ишинин ошондой эле негизги мазмуну болуп калган. Мамлекеттик жана коомдук мүлктү уурдоо, ошондой эле кызматтык кылмыштар менен күрөшүү өзгөчө актуалдуулукка ээ боло баштаган [13, 31-б.]. Бул күрөш согуштан кийинки мезгилдерде да уланган. 1947-жылдын 4-июнунда СССР Жогорку Советинин Президиумунун «Мамлекеттик жана коомдук мүлктү уурдоо үчүн жазык жоопкерчилиги тууралуу» Жарлыгы чыккан [25], анда мыйзамдардын бирдиктүүлүгүн бекемдөө максатында мамлекетке зыян келтирген тигил же бул экономикалык кылмыштар үчүн кылмыш жазасынын бирдиктүү мөөнөттөрү белгиленген.

Ошентип, маселени кароону аяктап, кыскача **тыянактарды** чыгарабыз:

1. 1924-ж. кыргыз прокуратурасынын пайда болуу мезгилинен баштап жана 1936-ж. чейин прокурорлордун көңүлү экономикалык багыттагы кылмыштарды жасоо үчүн куугунтуктоого фокус-талган. Прокуратуранын иши, казына жөнүндө өзгөчө камкордук, аны толтуруу жана сарамжал пайдалануу, төмөнкү мамлекеттик аппараттын кызматкерлеринин жана кеңири массалардын юридикалык билимсиздигин жоюу жөнүндө камкордук түрүндө мамлекеттин экономикалык функцияларын чечүүгө тартылган көзөмөл органынын жана аткаруу (ведомство үстүндө) бийлигинин мүнөздөрүн бириктирип көрүнүктүү жарым функционалдык мүнөзгө ээ болгон.

2. 1936-ж. СССР Конституциясын кабыл алуу

прокурордук көзөмөлдүн сапаттуу (маанилик) өзгөрүүлөрүн белгилеген, анткени прокуратура органдарына укуктук актылардын мыйзамдуулугуна жогорку көзөмөл гана эмес, жана дагы бардык министрликтер, алардын ведомстволору алдындагы уюмдар, мекемелер, ишканалар, ошондой эле жарандардын мыйзамдарды аткарышына көзөмөл жүктөлгөн (СССР Конституциясын 113-бер.).

3. 1936-ж. баштап 1938-жж. – Наркомюст жана СССР Прокуратурасында башкаруу органдарын андан ары борборлоштуруу жүргөн. Прокурордук көзөмөлдүн ыйгарым укуктарын кеңейтүү мезгили. Көзөмөл объекттеринин чөйрөсүнө ишканалар, мекемелер, жарандар киргизилген. Прокуратуранын жетекчилиги коомдук тартипти бекемдөөнүн ишенимдүү шайманы, мамлекеттик мүлккө кол салуу менен күрөшүү каражаты катары катары жалпы көзөмөлдү бекемдөө линиясын өткөргөн, өлкөнүн экономикалык жана коргоону күчүн бекемдөөгө өзгөчө маани берилген.

4. 1941-1947-жж. – мындайча айтканда «аскер дештирилген» прокуратуранын мезгили. Кеңири ыйгарым укуктар жана функциялар. Совет бийлигинин бардык органдарынын, кызмат адамдарынын, аскер кызматчыларынын жана жарандардын аларды шартсыз аткарышына көзөмөл ошондой эле прокуратуранын бардык органдарынын иштеринин негизги мазмуну болуп калган. Мамлекеттик жана коомдук мүлктү уурдоо, ошондой эле кызматтык кылмыштар менен күрөшүү өзгөчө актуалдуулукка ээ болгон.

Пайдаланылган булактар жана адабияттар:

1. М.Терентьев Туркестан жана туркестандыктар // Европа жарчысы. – 1875. – №11. – 166-б./ Цит: Б.Боотаев. Кыргызстан Коканд, Россия жана Кытай ортосунда. – Б., 2002. – 99-б.
2. ЦГА КР, ф. 72, оп. 1, д. 48, 106-10-б.
3. В.П.Яншин. Россиянын Борбордук Азияга жылышы жана XIX кылымда Тянь-Шандын жана Алайдын кошулушу – Бишкек: Бишкектранзит, 2006. – 219-б.
4. 1926-ж. үчүн КАО Облпрокуратурасынын иши жөнүндө доклад боюнча резолюциянын долбоору. //ЦГА ПД КР, ф. 10, оп. 1, д. 56, 136-б.
5. 1925-ж. 4-кварталы үчүн төрага Авербургдун КАО Олбсотунун иши боюнча отчету // ЦГА ПД КР, ф. 10, оп. 2, д. 53, 16-б.
6. КАО облустук сотунун жана прокурордук көзөмөлүнүн мүчөлөрүнүн кеңешмесинин протоколу. 1925-ж. 17-февраль// ЦГА КР, ф. 145, оп. 1, ед. хр. 61, 16-б.
8. 1925-ж. 7-апрелиндеги Каракыргыз обкомунун РКП(б) аткаруу бюросунун отурумунун протоколу // ЦГА КР, ф.10, оп. 1, д. 21, 163-б.
9. Кыргыз АССР юстиция элдик комиссариатынын Суусамыр округунун прокурорунун доклады, 1927-ж. [Микрофлэш] // ЦГА КР // ЦГА КР, ф.145, оп. 1, ед.хр.118, 3-б.
10. Чабандар прокурорлорду күтүп жатат [Микрофлэш] // Кызыл Кыргызстан. – 1927. – 25- май. – 2-б.
11. Кыргыз АССР ЦИК 2-сессиясынын стенографиялык отчету. Жалал-Абад, 1928-ж. 10-12- ноябры // ЦГА КР, ф. 21, оп. 2, д. 130, 24-25-б.
12. 1928-ж. экинчи жарым жылдыгы үчүн Кара-Кыргыз Автономиялуу облусунун Прокуратурасынын иши жөнүндө отчеттук доклад [Фотокопия] // ЦГА ПД КР, ф. 10, оп. 2, д. 25, 86, 87, 90-б.
13. Наркомюст жана Кыргыз АССР Башкы сотунан кантондордун бардык прокурорлоруна жана Башкы соттун ыйгарым укуктууларына циркулярдык кат (сентябрь 1927-ж.) // ЦГА КР, ф. 254, оп. 1, ед.хр. 271, 47-49-б.
14. Кыргыз Республикасынын прокуратурасынын энциклопедиясы/Ред. Т.А.Джумабаева, Т.Темиров, М.А.Ааматов. – Бишкек: Турар, 2006. – 420-б.
15. Прокурордук көзөмөл [Текст]: окуу китеби/ Ю.Е.Винокуров ж.б.; Ю.Е.Винокуровдун жалпы ред. алдында. – 3-чыг., кайра иштелген жана толукт. – М.: Юрайт-М, 2001. – 352-б.
16. К.Б.Бакиев Кыргыз Республикасынын прокуратура органдарынын ишинин конституциялык-укуктук негиздери [Текст]: дис... канд. юрид. 12.00.02 / К.Б. Бакиев; [Коргоо жери:КР УИА Филос-я жана укук ин-т.]. – Бишкек, 1999. – 146-б.
17. В.Г.Лебединский, Советтик прокуратура жана жалпы көзөмөл жаатында анын иши [Текст] / В.Г. Лебединский; В.А. Болдыревдун ред.алдында. – М.: Госюриздат, 1954. –155-б.
18. М.Брагинский, Прокуратуранын биринчи кадамдары [Текст] / М.Брагинский // Социалисттик мыйзамдуулук – 1957. – № 5. – 37-42-б.
19. 1933-ж. 29-июнундагы «Прокурорду калыптандыруу тууралуу» СССР ЦИК жана СНК токтому [Текст] // Советтик прокуратура. Документтердин жыйындысы / Түз.: Г.А. Метелкина, И.Н. Ширяев; Жооп.ред.: К.С. Павлицев, С.А.Шишков.–М.: Юрид.адаб., 1981.–288-б.
20. В.В.Гаврилов, СССРде прокурордук көзөмөлдүн маңызы [Текст]/ А.А.Гаврилов.– Саратов: Сарат. ун-нин басылм., 1984. – 151-б.
21. С.И.Гессен Орус революциясынын архиви: 12 т. – Берлин: Слово, 1921-1937. – 3500-б.
22. З.И.Амиров XIX кылымдын экинчи жарымында жана XX кылымдардын башында Россия прокуратура органдарынын түзүлүшү жана өнүгүүсү (тарыхый-укуктук аспект) [Текст]: автореф. дис.... юрид. илим. канд.: 12.00.01/З.И. Амиров. – Ставрополь, 2001.– 23-б.
23. Советтик прокуратура. Документтердин жыйындысы [Текст]/Түз.: Г.А. Метелкина, И.Н. Ширяев; Жооп. ред.: К.С. Павлицев, С.А. Шишков. – М.: Юрид. лит., 1981. – 288-б.
24. 1943-ж. 16-сентябрындагы СССР Жогорку Советинин Президиумунун «Прокуратура органдарынын прокурордук-тергөөчү кызматкерлери үчүн класстык чиндерди белгилөө тууралуу» Жарлыгы [Текст] // СССР Жогорку Советинин Ведомосттору. – 1943. – № 39.
25. 1946-ж. 19-мартындагы «СССР Прокуроруна СССР Башкы прокурору атын ыйгаруу жөнүндө» Мыйзам [Текст] // СССР Жогорку Советинин Ведомосттору. – 1946. – № 10.
26. 1947-ж. 4-июнундагы СССР Жогорку Советинин Президиумунун «Мамлекеттик жана коомдук мүлктү уурдоо үчүн жазык жоопкерчилиги тууралуу» Жарлыгы [Текст]// СССР Юстмин Союздук юрид. илим. инст.. – М.: СССР Юстмин юрид.басылм., 1948. – 52-б.

Рецензент: д.ю.н., профессор Арабаев Ч.И.